

Τρύφωνος Τσομπάνη

**ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ
ΔΥΟ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ**

Θεσσαλονίκη 2018

Λειτουργικά παραλειπόμενα. Δύο άγνωστες λειτουργικές παραστάσεις

Στη μακροχρόνια ενασχόλησή μας με τα εικαστικά υπομνήματα της θείας λατρείας, δηλαδή τις εικόνες, είδα και θαύμασα έργα και ανιστορήσεις μεγάλων, γνωστών και επωνύμων ζωγράφων, μα και έργα αγνώστων λαϊκών μεταβυζαντινών, που σε κάθε εποχή κατέγραφαν τη λειτουργική πράξη και το τυπικό, με σεβασμό και ευλάβεια στην αρχαία τάξη, αλλά και στις επιταγές της Εκκλησίας όπως αυτές διαμορφώνονταν ανά τους αιώνες. Είναι αλήθεια πως η αναζήτηση θεμάτων που ιστορούν λειτουργικά θέματα και που ανήκουν στον λεγόμενο «λειτουργικό εικονογραφικό κύκλο» μας οδήγησε να εντοπίσουμε αρκετά, τα οποία δημοσιεύσαμε ήδη από εικοσαετίας στη διδακτορική μας διατριβή που είχε ως θέμα «Η Μεγάλη Είσοδος στην εικονογραφία», όπου εκεί καταγράφαμε την ταυτότητα των εικονογραφικών ανιστορήσεων, με τις τυπικές διατάξεις αρχαίων αλλά και νεώτερων τυπικών, και πώς οι ζωγράφοι υπομνημάτιζαν τη λατρεία μας¹. Όμως ο πλούτος αυτός της τέχνης πολλές φορές είναι κρυμμένος ή απροσπέλαστος στο ευρύ κοινό, ακόμα

---

1. Βλ. ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Η Μεγάλη Είσοδος στην εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997.

και στους ερευνητές. Έτσι λοιπόν σε πρόσφατη επίσκεψή μου στην Ιερά Μητρόπολη Δημητριάδος και ιδιαίτερα στην πανέμορφη Μακρυνίτσα, στη νότια πλευρά στον προαύλιο χώρο της Ιεράς Μονής της Θεοτόκου-Μακρυνιτίσσης (παλαιά μονή Οξείας Επισκέψεως, 1204-1215), γίναμε μάρτυρες μιας αναπάντεχης έκπληξης που μας επεφύλαξε ο Θεός, να δούμε από κοντά και να ξεναγηθούμε στον διώροφο ναΐσκο των Αγίων Πάντων και του Αγίου Νικολάου, όπου μετά από τις αναστηλωτικές εργασίες και τον καθαρισμό των τοιχογραφιών θαυμάσαμε την τέχνη των μαϊστόρων που αποτύπωσαν το μυστήριο της σωτηρίας και μας άνοιξαν δρόμους, με την παροχή πληροφοριών γύρω από την τέχνη της περιοχής. Πρόκειται για δύο παρεκκλήσια κατάγραφα, με έργα της εποχής του 18ου αιώνα (1743) σε πολύ καλή κατάσταση μετά τον καθαρισμό τους, που αναδεικνύουν τον πολιτισμό και την αίσθηση κάλλους που είχαν όχι μόνο οι κτήτορες της μονής, αλλά και οι ζωγράφοι που ανέλαβαν να διακονήσουν την Εκκλησία μέσα από την τέχνη τους, διδάσκοντας «ἐν ἀήχῳ φωνῇ τοὺς ὀρῶντας».

Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου, στην κόγχη του Ιερού Βήματος κάτω από την Πλατυτέρα των Ουρανών, ιστορείται η θεία Λειτουργία και ιδιαίτερα η τάξη της Μεγάλης Εισόδου. Αμέσως κάτω σε στενότερη επιφάνεια ζωγραφίζεται το άγιο μανδήλιο. Στο κέντρο της παράστασης η αγία Τράπεζα, η οποία καλύπτεται με κιβώριο, ενώ τέσσερες κανδήλες κρέμονται από την

οροφή της. Το κιβώριο παραδόξως στηρίζεται σε πέντε κιονίσκους. Η τοιχογραφία έχει αρκετές καταστροφές στο σημείο αυτό, όμως μας επιτρέπει να δούμε τα σημεία που μας ενδιαφέρουν, δηλαδή την παρουσία του αρχιερέως Χριστού με τον πολυσταύριο αρχιερατικό σάκκο του, που προπέμπει και υποδέχεται τα τίμια δώρα, και τους συλλειτουργούντες ιερείς-αγγέλους και διακόνους που μετέχουν στην ουράνια λειτουργία (Εικ. 1). Ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης υπογραμμίζει αυτή την τάξη, για να δηλώσει την ευταξία του ουρανού: «Ἡ τῶν τιμίων δώρων δορυφορία καί εἴσοδος μετά λαμπρότητος γίνεται ἀναγνωστῶν, διακόνων, ἱερέων, μετά σκευῶν ἱερῶν, προπορευομένων, ἐφεπομένων, ὅτι τοῦτο τήν τελευταίαν ἐμφαίνει παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, ὡς εἶπομεν, ἐν ἧ ἑλεύσεται μετά δόξης. Διό καί ἔμπροσθεν μέν τό ὠμοφόριον ἔρχεται τόν σταυρόν ἔχον, ὃ δηλοῖ τό ἀπ' οὐρανοῦ σημεῖον μέλλον φανῆναι τοῦ Ἰησοῦ, καί αὐτόν τόν Ἰησοῦν, μεθ' ὃ καί οἱ ἐξῆς διάκονοι, τῶν ἀγγέλων ἐπέχοντες τάξιν, εἶτα καί οἱ τά θεῖα δῶρα κατέχοντες, μεθ' οὓς οἱ λοιποὶ πάντες καί οἱ ἐπί κεφαλῆς τό ἱερόν κατέχοντες ἔπιπλον, ὃ γυμνόν ἔχει καί νεκρόν εἰκονισμένον τόν Ἰησοῦν. Οὗτοι οὖν περιδραμόντες τόν ναόν καί ἐπευξάμενοι τῷ λαῷ, εἰσέρχονται τό θυσιαστήριον, τοῦ ἀρχιερέως πάντες ὑπερευχόμενοι, ὅτε καί οὐχ ἑτέρας εὐχῆς, ἀλλά τῆς βασιλείας μέμνηται τοῦ Θεοῦ»².

---

2. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ερμηνεία*, κεφ. ος' και οζ', PG 155, 728ABC.

Η περιγραφή αυτή του αγίου Συμεών μπορεί βέβαια είναι μία περιγραφή της λειτουργικής τάξης μέχρι και τον 15ο αιώνα, όμως και ως την εποχή του η Μεγάλη Είσοδος δέχτηκε αρκετές διαφοροποιήσεις και αλλαγές. Όλες αυτές τις διαφοροποιήσεις εξετάσαμε και αναλύσαμε λεπτομερώς στη διδακτορική μας διατριβή, όμως η συνεχής έρευνα για ένα τόσο μεγάλο και ενδιαφέρον θέμα, πάντα μας δίδει αφορμή για σχόλια και γνώση. Για παράδειγμα, στις 90 περίπου παραστάσεις της Μεγάλης Εισόδου που έχουμε υπ' όψιν μας και αφορούν τοιχογραφίες ή φορητές εικόνες, οι αγιογράφοι χρησιμοποιούν ως βιβλιογραφική πηγή, μιά και η εικόνα είναι το βιβλίο των αγραμμάτων, αλλά και ως πηγή έμπνευσης τον χερουβικό ύμνο και μάλιστα τον ύμνο του Μεγάλου Σαββάτου: «Σιγησάτω πᾶσα σάρξ βροτεία», όπου αναλυτικά αναφέρεται ότι: «προηγούνται δέ τούτων οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα χερουβείμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα σεραφείμ τὰς ὄψεις καλύπτοντα καὶ βοῶντα τόν ὕμνον ...». Στη δική μας πορεία στον ναῖσκο του Αγίου Νικολάου στην πομπή που προπέμπει ο Χριστός αρχιερέυς, προηγούνται ένας ἄγγελος-ιερεύς κρατώντας ἅγιο ποτήριο, ακολουθεῖ ένας αναγνώστης που κρατεῖ λαμπάδα και ἔπεται μιά ομάδα τριῶν ιερέων που φέρουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τον επιτάφιο, ἐνῶ πίσω ακολουθοῦν ἄλλοι δύο ιερεῖς-ἄγγελοι που φέρουν ποτήρια. Πάνω ἀπὸ τους εισοδεύοντες υπερίπτανται ἑξαπτέρυγα που κρατοῦν ριπίδια.

Από την άλλη πλευρά της πομπής ο Χριστός υποδέχεται τα δώρα, προπορεύεται άγγελος-διάκονος και ακολουθεί ιερέυς που φέρει το ωμοφόριο, ενώ ο επόμενος δεν φαίνεται να κρατεί κάτι, και ακολουθείται από έναν διάκονο που κρατεί λαμπάδα και θυμιάτο (Εικ. 2). Τα φελώνια των ιερέων είναι πολυσταύρια, ενώ τα στιχάρια τους φέρουν πλούσιο ανθικό διάκοσμο κατά τον γνωστό διάκοσμο της εποχής του 18ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά ο Χριστός αρχιερέυς υποδέχεται τα τίμια δώρα. Η ιδιαιτερότητα της παράστασης αυτής εντοπίζεται στο γεγονός ότι ο ζωγράφος δεν έχει ως πηγή και έμπνευσή του τον χερουβικό ύμνο «σιγησάτω πᾶσα σάρξ βροτεία», αλλά τον γνωστό χερουβικό ύμνο «οἱ τὰ χερουβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καί τῆ ζωοποιῶ Τριάδι τόν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες ...», και, ενώ σε άλλες γνωστές παραστάσεις πέρα από την επιγραφή «Ἡ θεία Λειτουργία» έχει και στίχους του χερουβικού ύμνου, εδώ έχει ως επιγραφή τον τρισάγιο ύμνο και γράφει το: «ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς» (Εικ. 3). Η μία εκδοχή αυτής της προτίμησης μπορεί να θεωρηθεί η φράση του χερουβικού «τόν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες», η άλλη εκδοχή, που θεωρώ πιθανότερη, είναι η ψαλμωδία του τρισαγίου να συνδέεται με τη μεταφορά του επιταφίου, όπου ιστορείται το σώμα του νεκρού Χριστού και οδηγείται για ταφή στην αγία Τράπεζα. Είναι ουσιαστικά η επιτάφιος πομπή του Κυρίου, όπως εξάλλου χαρακτηριστικά προβλέπει η τάξη της

Εξοδίου ακολουθίας: «Καί εἴ μὲν εἰσιν ἔτοιμα πάντα τὰ τοῦ ἐξοδίου, εὐλογεῖ αὐθις ὁ Ἱερεὺς καὶ ἄραυτες τὸ λείψανον, ἄρχονται ψάλλειν ἀργῶς ἐν τῇ ὁδῷ τὸ Ἅγιος ὁ Θεός ...»³. Πρέπει δε να σημειώσουμε ὅτι μία ἀπὸ τις ἀρχαιότερες μαρτυρίες που ἔχουμε για τη Μεγάλη Εἴσοδο, εἶναι ἡ θέση του Θεοδώρου Μοψουεστίας (350-428), ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἡ ευχαριστιακὴ λειτουργία ἀποτελεῖ ἀνάμνηση του Πάθους καὶ της Ἀναστάσεως του Κυρίου καὶ ὅτι ἡ λιτανεία της Μεγάλης Εἰσόδου, δηλαδὴ ἡ μεταφορὰ των δῶρων, ἀποτελεῖ τὴν ἐπιτάφιο πορεία του Χριστοῦ⁴.

Τὴν ἴδια θέση διαπιστώνουμε να ἔχουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι Πατέρες καὶ ἓνας ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀρεοπαγίτης Διονύσιος: «Ἐπιτεθέντων τῷ θεῷ θυσιαστηρίῳ τῶν σεβασμίων συμβόλων, δι' ὧν Χριστὸς σημαίνεται καὶ μετέχεται ...»⁵.

Ἡ ἴδια λογικὴ ἐπικρατεῖ καὶ στο παρεκκλήσιο του β' ορόφου που τιμάται ἐπ' ὀνόματι των Ἀγίων Πάτων, ὅπου ὁ ζωγράφος που κατὰ τὴν ἀποψὴ μας δεν εἶναι βέβαιο ἀν εἶναι ὁ ἴδιος, ἱστορεῖ καὶ ἐδῶ τὴ Με-

---

3. Βλ. *Ευχολόγιον, Γ' ἐξοδιαστικόν*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Σίμωνος Πέτρας, σ. 7.

4. Βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΗΜΑ, «Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τις μυσταγωγικὲς κατηγήσεις του Θεοδώρου Μοψουεστίας», στο *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς*, τ. ΝΑ' (1968) σ. 431-436. Ἐπίσης βλ. R. TAFT, *The Great Entrance*, σ. 37, καὶ ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, Ἀθήναι 1961, σ. 150-174.

5. *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, PG 3, 437C, βλ. καὶ Τ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος*, σσ. 84-85.

γάλη Είσοδο με αυτά ακριβώς τα ενδιαφέροντα στοιχεία. Στην κόγχη του ιερού βήματος δεσπόζει η μορφή της Κυρίας Θεοτόκου έχουσα εν κόλποις τον Χριστό (Εικ. 4). Δεξιά και αριστερά οι άγιοι Στέφανος ο Διάκονος και οι άγιοι Γρηγόριος, Κύριλλος, Νικόλαος, Αθανάσιος και Σπυρίδων. Κάτω ακριβώς από την Πλατυτέρα οι δύο μυσταγωγοί πατέρες Χρυσόστομος και Βασίλειος κρατούν λειτουργικό ειλητάριο που γράφει την ευχή «οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων». Πάνω από αυτή τη ζώνη ιστορείται η «Οὐράνιος θεία Λειτουργία», όπως επιγράφεται, και ανάμεσα στις μορφές των συλλειτουργούντων ιερέων-αγγέλων αναγράφεται ο τρισάγιος ύμνος «ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς». Εδώ η παράσταση αναπτύσσεται σε διαφορετική διάταξη. Εξαιτίας της χωροταξικής διαμόρφωσης της κόγχης, πάνω από την Πλατυτέρα ιστορείται ένα εξαπτέρυγο Σεραφεΐμ που κρατεί λειτουργικά ριπίδια και χωρίζει το θέμα σε δύο παραστάσεις. Δεξιά και αριστερά υπάρχουν δύο άγιες Τράπεζες με κόκκινα καλύμματα, και κιβώριο στον τύπο του κιβωρίου όμοιου με αυτό του άλλου παρεκκλησίου, όπου επαναλαμβάνει το ίδιο ζωγραφικό λάθος να στηρίζεται το κιβώριο σε πέντε αντί σε τέσσερις κιονίσκους και υπάρχουν επίσης από τέσσερις κανδήλες σε κάθε κιβώριο. Μπροστά από την αγία Τράπεζα στέκεται ο Χριστός με κόκκινο πολυσταύριο σάκκο προπέμπει την όλη πομπή, την οποία αποτελούν άγγελοι διάκονοι κρατώντας δισκάριο, ακολου-

θεί εξαπτέρυγο με ριπίδια και τρεις πρεσβύτεροι που μεταφέρουν τον επιτάφιο, ενώ πίσω τους ακολουθούν άλλοι δύο ιερείς που κρατούν αέρα και ποτήριο και συνοδεύεται από δύο πολυόμματα χερουβίμ στη μορφή των επάλληλων τροχών με φτερά. Στην αντίθετη φορά ο Χριστός αρχιερεύς θυμιά υποδεχόμενος τα τίμια δώρα, καθώς ο πρώτος διάκονος σκύβει να του παραδώσει το δισκάριο που φέρει επί της κεφαλής του (Εικ. 5). Ακολουθεί ένας λαμπαδηφορών διάκονος και πίσω του έρχεται ένας πρεσβύτερος με το άγιο ποτήριο, ακολουθούν δε ιερεύς με λειτουργικό αέρα και όπισθεν αυτού άλλος ιερέας με το Ευαγγέλιο. Η πομπή κλείνει με έναν ιερέα που φέρει το ωμοφόριο και έναν διάκονο. Βεβαίως η ύπαρξη του ωμοφορίου σε αυτή τη φάση είναι πλεονασμός, διότι ο Χριστός ήδη φορά ωμοφόριο. Αξίζει ίσως να τονιστεί η ύπαρξη Ευαγγελίου στη Μεγάλη Είσοδο, γιατί, ενώ δεν μνημονεύεται στις πηγές, ο ζωγράφος φαίνεται πως εδώ αποτυπώνει τη λιτανευτική πορεία του εσπερινού του Μεγάλου Σαββάτου που κατά την νεώτερη τάξη εισοδεύεται και το Ευαγγέλιο και στο τέλος τοποθετείται επί του κουβουκλίου. Από τις υπάρχουσες γνωστές παραστάσεις μόνο στον κοιμητηριακό ναό της Μονής Γρηγορίου του Αγίου Όρους απαντάται το Ευαγγέλιο στη Μεγάλη Είσοδο, προφανώς από την ίδια επιρροή, αλλά και διότι κατά τον 18ο και 19ο αιώνα οι ζωγράφοι ήταν επόμενο να αναμειγνύουν και νεώτερα

στοιχεία από τη σύγχρονη τους λειτουργική πρακτική. Πάνω από τις ιερατικές και διακονικές μορφές υπερπίπτανται εξαπτέρυγα που συνοδεύουν την ιερά πομπή (Εικ. 6).

Αναμφίβολα η όλη εικαστική παρουσίαση κινείται στα γνωστά μοτίβα της μεταβυζαντινής τέχνης, με έντονες χρωματικές εναλλαγές, με καλλιτεχνικές ανθικές διακοσμήσεις των αμφίων, με στοιχεία που έχουν επηρεαστεί από την εποχή και την λαϊκότητα απόδοση των θεμάτων, χωρίς τις αξιώσεις της καθαρά βυζαντινής εποχής. Όμως παρ' όλα αυτά δεν παύουν να αποτελούν ενδιαφέροντα στοιχεία καταγραφής της διαμόρφωσης του λειτουργικού τυπικού, αλλά και της εξέλιξης της τέχνης στην ύστερη μεταβυζαντινή περίοδο. Όλες οι πληροφορίες που αντλούνται είναι χρήσιμες για τους μελετητές και εμπλουτίζουν τη γνώση μας για το πώς εξελίχθηκαν τα άμφια, τα κιβώρια, τα λειτουργικά σκεύη, τα ριπίδια, αλλά ακόμα και η τάξη και η λογική της θείας λατρείας.

Η όλη εικαστική παρουσίαση της θείας λειτουργίας κυρίως αποτελεί ένα ενδιαφέρον θεολογικό-εικονογραφικό υπόμνημα, που μέσα από την ομορφιά της τέχνης διδάσκει όχι μόνο τη θεολογία της θείας λατρείας αλλά και την τάξη και την ευπρέπειά της. Για αυτό άλλωστε η Εκκλησία δεν παραλείπει να δέεται διαρκώς: «ἀγίασον, Κύριε, τούς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ὄϊκου Σου».

Εικ. 1. Άγιος Νικόλαος.

Εικ. 2. Άγιος Νικόλαος.

Εικ. 3. Άγιος Νικόλαος.

Εικ. 4. Άγιοι Πάντες.

Εικ. 5. Άγιοι Πάντες.

Εικ. 6. Άγιοι Πάντες.